

Who does art belong to?

Inleiding

Tussen het werk van de schrijver Livius en de componist Sjostakovitsj liggen zo'n tweeduizend jaren aan geschiedenis. Livius werd waarschijnlijk in 59 v. Chr. in Patavium (het huidige Padua) geboren, en woonde en werkte een tijd in Rome, alwaar hij in contact kwam met keizer Augustus. Zijn levenswerk is *Ab urbe condita*, een geschiedschrijving van Rome in 142 boeken, waarvan slechts een kwart bewaard is gebleven.

Sjostakovitsj werd in 1906 geboren in Sint-Petersburg, een stad die toen nog deel uitmaakte van het Russische Keizerrijk. Gedurende het leven van de componist veranderde Sint-Petersburg diverse keren van naam. Sjostakovitsj was getuige van de geboorte van de Sovjet-Unie en kreeg als vooraanstaand kunstenaar rechtstreeks te maken met de willekeur van een van de ijzingevekkendste dictators uit de geschiedenis: Josef Stalin. Het werk van Sjostakovitsj is regelmatig aan zware kritiek onderhevig geweest, maar is wel bewaard gebleven.

Ondanks het feit dat Livius en Sjostakovitsj in een totaal verschillende tijd leefden, verschillende vormen van kunst beoefenden en voor het beoefenen van die kunst andere beweegredenen hadden, hebben beide kunstenaars één ding gemeen. Beiden leefden (althans een deel van hun leven) onder de heerschappij van een dictator.

In het onderstaande ga ik in op het leven en werk van de schrijver en de componist. Ik behandel daarbij de vraag of het leven en werken onder het bewind van een dictator tot overeenkomsten in hun werk heeft geleid. In hoeverre heeft de macht van "hun" dictator hun werk beïnvloed? Welke normen en waarden hanteerden beide kunstenaars ten aanzien van hun werk?

Wat een vergelijking tussen beide kunstenaars ingewikkeld maakt, is dat er weinig bekend is over Livius' relatie met Augustus en de macht van de staat. Van Sjostakovitsj weten we wel dat de macht van de dictator een grote rol speelde in zijn leven. Als je het over Sjostakovitsj hebt, heb je het onherroepelijk over macht. Het communistisch regime waar hij onder leefde infiltreerde diep in zijn bewustzijn, dus Sjostakovitsj' doen en laten is onlosmakelijk verbonden met het communisme.

In dit essay wordt regelmatig geciteerd uit het werk van Livius en uit het boek *The Noise Time* van Julian Barnes..De blauwe citaten komen uit de teksten van Livius, de groene citaten uit *The Noise of Time*.

Een dubbele bodem

Zowel het werk van Livius als dat van Sjostakovitsj kent regelmatig een dubbele bodem. Livius vertelt in zijn boeken over de geschiedenis van Rome meeslepende verhalen over de al dan niet heroïsche daden van zijn Romeinse voorouders. Hierin komen de traditionele zeden van gematigdheid, soberheid en samenhang duidelijk naar voren. In de Praefatio geeft hij

al aan dat hij de verhalen (die hij in de alinea voor dit citaat beschrijft), minder belangrijk vindt dan die traditionele zeden:

“Liever zie ik dat de lezer aandacht heeft voor andere motieven. Hoe leefde men vroeger? Hoe was de algemene moraal? Met wat voor mannen, wat voor praktijken in vrede en oorlog is het rijk verworven en gebouwd? En bedenk dan vervolgens hoe de discipline geleidelijk verslaptte en wat dit betekende voor de moraal: hoe die eerst is ontwricht en daarna verder is afgezwakt en toen in een vrije val geraakt. Totdat we zijn aanbeland in onze dagen, waarin we onze fouten evenmin kunnen verdragen als de remedies ertegen.”

In zijn eigen tijd worden die deugden volgens Livius veronachtzaamd, waardoor de staat in verval is geraakt en de samenleving ontredderd is. In de Praefatio schrijft Livius dan ook: “Vanaf haar bescheiden begin is Rome dermate gegroeid dat het nu gebukt gaat onder haar eigen grootheid.” en “Het nieuwe tijdvak waarin het zo lang oppermachtige volk aan eigen krachten dreigt te bezwijken.” Hierbij verwijst Livius naar de burgeroorlogen rond de laatste eeuw voor Christus. Livius spreekt de hoop uit dat de staat weer wat vastere vormen zal aannemen wanneer de Romeinen zich weer meer naar de deugden uit de vroegere tijd gaan gedragen. Livius heeft dus kritiek op de status van de staat waarin hij leeft, en hoopt die toestand met de boodschap in zijn boeken te verbeteren.

Bij Sjostakovitsj lag dat net even anders. Sjostakovitsj wilde zijn kunst helemaal niet inzetten als politiek middel, dat deden anderen zonder dat hij er iets over te zeggen had. Sjostakovitsj leefde onder een communistisch regime, waarbij alles wat er gedaan werd in het belang van de staat moest zijn, dus ook zijn muziek.

Het werk van Sjostakovitsj kent verschillende stijlperiodes. Tot 1936 - het jaar waarin een vernietigend redactioneel artikel in de Pravda verscheen over zijn opera *Lady Macbeth uit het district Mtsensk* - kon Sjostakovitsj redelijk zijn eigen gang gaan. Een ongelukkige uitvoering van die opera had weerzin bij Stalin voor de muziek van Sjostakovitsj opgewekt. Als gevolg van dat artikel werd een deel van Sjostakovitsj' muziek in de ban gedaan, met als gevolg dat niemand meer in Sovjet-Unie nog iets van zijn muziek nog durfde uit te voeren. Sjostakovitsj werd hierna wat voorzichtiger en het lijkt alsof zijn composities meer de partijlijn volgden. Van deze stukken kan je echter met geen mogelijkheid zeggen of Sjostakovitsj het ook met zijn hart zo meende. Sjostakovitsj heeft bijvoorbeeld een stuk geschreven met de naam: *De Mars van de Sovjet-politie*. Dat moest de Partij natuurlijk als muziek in de oren klinken! Positief, simpel, en bij de eerste beluistering direct te begrijpen. Het is een vrij bombastisch en triomfantelijk stuk dat de Sovjet-Unie duidelijk de hemel in prijst. Het is echter zo overdreven positief met allerlei toeters en bellen dat je het ook als ironisch kan opvatten. Je kunt je afvragen of het geen persiflage is. Maar de ene visie noch de andere visie kan bewezen worden (*De Mars van de Sovjet-Politie* is te beluisteren via de volgende link: <https://www.youtube.com/watch?v=-BcnLlKtMHU>).

Voor het voorval in 1936 schreef Sjostakovitsj vooral muziek die door de Partij als formalistisch werd gezien. Dat wil zeggen dat er niet direct een verhaal achter de muziek zit. Dat soort muziek is lastiger te begrijpen dan zogenaamde “programmamuziek”: muziek waar

wel een verhaallijn in zit of waar bepaalde ideeën in uitgebeeld worden. Na 1936 is Sjostakovitsj meer programmamuziek gaan schrijven om de Partij tevreden te stellen. Stalin wilde namelijk muziek die iedereen bij de eerste beluistering meteen begreep. Muziek waaraan iedereen kon horen hoe geweldig de Sovjet-Unie was, muziek die positief getint was, muziek die de arbeiders nog meer arbeidsethos zou bijbrengen. Muziek voor het Volk, zoals Stalin het noemde.

“It always seems to me that when I write sincerely and as I truly feel, than my music cannot be “against” the People, and that, after all, I myself am a representative ... in some small way ... of the People.”

Sjostakovitsj had zelf niets met politiek, hij werd er in meegezogen. Maar dat wil niet zeggen dat hij na 1936 altijd binnen de lijnen van het Partij-beleid bleef. Zo werd in 1948 alsnog zijn *Achtste Symfonie* - die Sjostakovitsj tijdens de Tweede Wereldoorlog had geschreven en in eerste instantie de goedkeuring van de Partij leek te dragen - het middelpunt van kritiek vanwege de stijl. Sjostakovitsj moest zich publiekelijk verontschuldigen, getuigen dat hij natuurlijk ongelofelijk dom was geweest en beloven dat hij in het vervolg de Partij-lijn zou volgen. Dit soort speeches hoefde hij niet zelf te schrijven. Dat deden andere mensen, zodat zeker was dat Sjostakovitsj wel het juiste zou zeggen. Het bovenstaande citaat spreekt Sjostakovitsj in het boek van Barnes uit halverwege zo'n voorgeschreven speech, net na het moment dat hij van z'n blaadje heeft voorgelezen dat hij voortaan melodische muziek zou schrijven voor het Volk. Dit is een van de weinige keren dat Sjostakovitsj tegen de woorden van de Staat in gaat.

Sjostakovitsj had in zijn *Achtste Symfonie* muziek gecomponeerd over de oorlog zoals hij het echt voelde.

'At the congress, his Eighth Symphony was targeted, as was Prokofiev's sixth. Symphonies whose subject was war; symphonies which new was tragic and terrible. But how little their formalist composers had understood: war was glorious and triumphant, and must be celebrated! Instead they had indulged in 'unhealthy individualism' as well as 'pessimism!'

De *Achtste Symfonie* van Sjostakovitsj is tragisch, soms teder en soms bombastisch, maar vooral verre van triomfantelijk. Tragisch en teder duiden op een individueel gevoel, en dat accepteerde het Partij-bureau niet. En dat de oorlog niet gevierd werd, werd al helemaal niet getolereerd. De muziek zou trots moeten scheppen, geen afschuw van oorlog!

Voor het schrijven van formalistische muziek werd Sjostakovitsj afgestraft. Zijn muziek werd in de ban gedaan, en de componist zelf werd uit de Unie van Componisten gezet. Maar wat formalistische muziek nou precies was, daar was de Partij niet helemaal duidelijk over. De muziek moest goed te begrijpen zijn, maar wanneer is het dat wel en wanneer niet? Of Sjostakovitsj' werken de goedkeuring van de Partij kon wegdragen, hing ook weleens een beetje af van wie er zijn stuk beoordeelde, hoe het orkest die dag speelde, en in wat voor bui de beoordeler toevallig was.

Sjostakovitsj zei eens dan ook niet zonder ironie: “Zet er enkele verzen onder en je hebt inhoud, zet er geen verzen op en ze verwijten je formalist te zijn.”¹

Oftewel: een componist kan er zo veel tekst bij zetten als hij wil of juist alle tekst achterwege laten, het blijft dezelfde muziek. Dus wat bedoelde de Partij eigenlijk precies met formalistische muziek?

Het is duidelijk dat Stalin alle middelen die hij heeft, aangrijpt om zijn ideale staat te vormen. Kunst was een van die middelen die hij daarvoor inzette. Augustus, de dictator ten tijde van Livius, heeft ook hervormingen laten plaatsvinden om zijn staat op orde te krijgen na de burgeroorlogen. Aan het eind van het citaat uit de Praefatio aan het begin van de tekst staat het volgende:

“Totdat we zijn aanbeland in onze dagen, waarin we onze fouten evenmin kunnen verdragen als de remedies ertegen.”

Blijkbaar voerde ook Augustus veranderingen door waar niet iedereen het mee eens was. Hij was niet zo'n lieverd als iedereen altijd denkt. Hij versterkte zijn greep op de maatschappij door bijvoorbeeld de huwelijkswet in te voeren. In principe zette Augustus niet zo'n grote druk op de kunsten. Zolang de kunsten niet tegen hem gebruikt werden, was het goed. Gelukkig bevond Livius zich wat dat betreft in een zodanig gunstige positie dat hij het met Augustus eens was voor wat betreft het herstel van oude normen en waarden om zo de samenleving weer op orde te krijgen. Livius kon naar alle waarschijnlijkheid dus wel schrijven wat hij wilde schrijven.

De dood van Romulus en Stalin

Het volgende citaat komt uit een tekst van Livius over de dood en apotheose van Romulus.

“His immortalibus editis operibus cum ad exercitum recensendum contionem in campo ad Caprae paludem haberet, subito coorda tempestas cum magno fragore tonitribusque tam denso regem operuit nimbo ut conspectum eius contioni abstulerit; nec deinde in terris Romulus fuit. Romana pubes sedato tandem pavore postquam ex turbido die serena et tranquilla lux rediit, ubi vacuam sedem regiam vidit, etsi satis credebat patribus qui proximi steterant sublimem raptum procella, tamen velut orbitatis metu icta maestum aliquamdiu silentium obtinuit.”

Livius geeft een heel beeldende beschrijving van de gebeurtenis door het vermelden van veel details zoals de donder en het geraas dat klonk toen Romulus aan het zicht onttrokken werd door een storm. Daarna geeft hij op een poëtische manier weer dat na de storm het zonlicht weer te voorschijn kwam.

Bij deze tekst past het tweede deel uit de *Tiende Symfonie* van Sjostakovitsj die hij heeft geschreven na de dood van Stalin. Sommige commentatoren beweren dat dit een portret van Stalin zou zijn. Het deel begint met agressieve ritmische klappen en dan klinkt er een

Russisch thema. Dat thema lijkt nogal op een melodie uit de opera *Boris Godoenov* van Moessorgski. Hieronder staat in de bovenste balk de Boris-melodie, op de onderste balk de zo daarop gelijkende melodie uit Sjostakovitsj *Tiende Symfonie*.

C.i., Fag.

3Ob,3Cl

2

Boris Goedenov gaat over een Rus die door middel van moord zichzelf tot Tsaar heeft weten te kronen. Maar vanaf het moment dat hij op de troon zat, liet hij het volk creperen. De parallel met Stalin is makkelijk te trekken: ook hij heeft zich al dodend de troon op gewerkt, en daarna leed het volk. Dit kan toeval zijn, maar je zou deze verwijzing heel goed in dit muziekstuk kunnen horen.

De manier waarop Sjostakovitsj hier de dood van de Leider van zijn land uitbeeldt, heeft duidelijke overeenkomsten met Livius' tekst over de dood van Romulus. Het is een grimmig deel dat overeenkomt met de sfeer van de storm in de tekst van Livius.

Romulus en Stalin waren beiden de vader van het volk en na hun dood was het volk dan ook diep getreurd door het verlies van hun grote leider. Bij Stalin sloeg dat weliswaar niet lang daarna volledig om, maar in de tekst van Livius staat het verlies nog mooi beschreven: “*velut orbitatis metu icta*”. Het volk was getroffen door angst voor het wees zijn, oftewel: ze waren bang omdat ze hun vader kwijt waren.

Nog mooier is wat er in het verhaal over Romulus na de storm gebeurt: “*postquam ex turbida die serena et tranquilla lux rediit, ...*” Dit betekent zoveel als: 'Nadat na zo'n stormachtige dag kalm en rustig daglicht was teruggekeerd, ...' Na de storm die Romulus heeft meegevoerd naar het hiernamaals, komt het daglicht weer tevoorschijn.

Er van uitgaande dat de storm in Sjostakovitsj' muziek Stalin voorstelt, volgt daaruit de vergelijking dat ook voor Sjostakovitsj het zonlicht doorbreekt nadat Stalin is heengegaan.

Zowel Livius als Sjostakovitsj leefden onder de heerschappij van een dictator. Beiden hebben ook de dood van een Leider van een staat beschreven. Deze vertonen zoals hierboven beschreven, opvallende overeenkomsten. Ze maken gebruik van hetzelfde beeldmateriaal (na de storm breekt het licht weer door) maar bedoelen er iets verschillends mee. Voor Livius betekent het dat de goede Romulus nu in het hiernamaals is. Sjostakovitsj bedoelt juist het omgekeerde: Stalin, die hem zo in de weg zat bij het beoefenen van zijn kunst, is weg. Voor Sjostakovitsj breekt het zonlicht door.

Het telefoongesprek - Stalins gevaarlijke wispelturigheid

Het onderstaande citaat is een deel van het telefoongesprek waarin Stalin aan Sjostakovitsj vraagt of hij naar het Cultural and Scientific Congress for World Peace in New York wil gaan. Natuurlijk heeft Sjostakovitsj geen keuze. Het lijkt een verzoek maar het is een bevel van Stalin. Sjostakovitsj zegt echter dat hij niet kan gaan omdat een deel van zijn muziek in Rusland verboden is, en muzikanten daarom de rest van zijn muziek ook niet durven te spelen. In Amerika wordt zijn muziek wel gespeeld, hij zou hier zeker vragen over krijgen. Stalin reageert als volgt:

'And who gave such an order?'

'It must have been one of the leading comrades.'

'No,' the voice of Power replied. 'We didn't give that order. It is a mistake. The mistake will be corrected. None of your works has been forbidden. They can all be freely played. This has always been the case. There will have to be an official reprimand.'

Stalin zegt hier dus simpelweg dat ze nooit verboden zijn geweest. Stalins wil was wet, en zijn woord was waarheid. Deze wispelturigheid van Stalin was bijzonder gevaarlijk; het maakte dat iedereen ongelofelijk op zijn tellen moest letten. Deze onvoorspelbare man kon binnen enkele seconden beslissen over jouw leven. Sjostakovitsj heeft daar zeker onder geleden. Hij leefde in een verschrikkelijke constante angst. Zozeer dat hij Stravinsky, iemand die hij diep bewonderde, tijdens zijn verblijf in Amerika verloochende om zijn vege lijf en dat van zijn kinderen te redden.

Hoewel het ook in zijn Livius' tijd zeer onverstandig was om je in het openbaar tegen de keizer uit te spreken, heeft hij voor zover bekend geen last gehad in zijn leven van onderdrukking in deze properties.

Who does art belong to?

'Art belongs to everybody and nobody. Art belongs to all time and no time. Art belongs to those who create it and those who savour it. Art no more belongs to the People and the Party than it once belonged to the aristocracy and the patron. Art is the whisper of history, heard above the noise of time. Art does not exist for art's sake: it exists for people's sake. But which people, and who defines them?'

Sjostakovitsj stelt hier een belangrijke vraag. Het is eigenlijk de hamvraag van zijn situatie. Voor wie is die muziek nou eigenlijk? Daar zijn hij en de staat en met name Stalin het niet helemaal over eens. *To belong to or not to belong to, that's the question.* Sjostakovitsj schreef muziek om de muziek en schreef het voor degenen die ernaar willen luisteren, hij schreef het niet met een politiek doel. Stalin daarentegen zag muziek vooral als middel om zijn heilstaat te bereiken.

Livius' kunst

Geschiedschrijving is naast wetenschap ook een literair genre en dus een vorm van kunst. Livius moet dus ook een doelgroep hebben gehad, zijn lezerspubliek aan wie zijn vorm van kunst toebehoorde. Van Livius is bekend dat hij meer ontzag had voor het oude Rome dan hoe de stad was tijdens zijn eigen leven. Hij wilde zijn lezers wijzen op de grootsheid van het oude Rome, en tevens literaire roem verwerven met zijn werk. “Hij wilde de geschiedenis ingaan als de schrijver die het vroege verleden van het Rome toegankelijk had gemaakt voor een breder publiek.”³ Livius had in tegenstelling tot Sjostakovitsj wel een politiek doel. Met Augustus was een nieuw tijdperk aangebroken. De burgeroorlogen waren voorbij, maar het was nog een beetje onduidelijk hoe het verder zou gaan. Livius wilde de *princeps* inspireren door in zijn verhalen bijzondere daden die uit vaderlandsliefde gedaan waren, te beschrijven. Op deze manier hoopte hij Augustus te kunnen helpen zijn nieuwe staat vorm te geven. Livius vond dat de Romeinen weer terug moesten naar de traditionele zeden van gematigdheid, soberheid en saamenhorigheid. De Romein Sallustius schreef in de eerste eeuw voor Christus in een voorwoord dat de definitieve uitschakeling van de grote vijand in 146 v Chr. had geleid tot een verval van traditionele zeden. Ten tijde van Sallustius liep de republiek op zijn einde. De samenleving raakte ontredderd omdat de politici zich niet langer hielden aan de traditionele zeden. Livius wijst niet zo'n duidelijk moment aan voor het verval van Rome, maar brengt in zijn verhalen die traditionele zeden wel duidelijk naar voren. Hij hoopte dat mensen een voorbeeld zouden nemen aan de grote helden in zijn verhalen, en dat zo de oude normen en waarden zouden terugkeren in de samenleving.

L'art pour l'art

L'art pour l'art oftewel ‘kunst om de kunst’. Met dit principe wordt bedoeld dat een kunstenaar alleen kunst maakt om de kunst. De kunst staat volledig op zichzelf, zonder dat het iets van betekenis meekrijgt van de kunstenaar. De betekenis zit in het kunstwerk zelf, je hebt er verder geen kennis voor nodig. Het gaat om het kunstwerk, niet om wat het moet voorstellen of wat je er mee kan bereiken. Vanuit dit gezichtspunt dient men kunst te beoordelen op zijn kwaliteiten en niet om welk verhaal er omheen hangt. Ten tijde van Stalin werd dit principe afgedaan als formalistisch. Componisten die het principe van *l'art pour l'art* aanhingen, werden in de ban gedaan. Dat gold ook voor componisten die inmiddels naar het buitenland waren vertrokken, zoals Igor Stravinsky.

The Noise of Time

“Art is the whisper of history, heard above the noise of time.”

Kunst heeft geen betekenis, behalve dan zichzelf; kunst heeft alleen zijn eigen waarheid. Het stijgt als het ware boven de dagelijkse gedoetjes uit, boven ‘the noise of time’. Het is als een algemeen begrip in de historie die volledig op zichzelf staat: “the whisper of history”.

Sjostakovitsj zegt in het boek van Barnes dat op een gegeven moment woorden als fascisme en communisme ook uit artikelen over zijn muziek zullen verdwijnen en er alleen nog maar zijn muziek is. Zijn muziek zal na zijn dood op zichzelf gaan staan, volgens het principe van *l'art pour l'art*. Zijn muziek zal alleen zijn eigen waarde hebben, zonder dat het gebruikt wordt voor een of andere ideologie of boodschap, en dat is waar je uiteindelijk als componist op moet hopen.

“Who does music belongs to? Het behoort toe aan muziek zelf, dat is alles wat je kan zeggen.” aldus het boek van Barnes.

Sjostakovitsj’ kunst

Wat is beter, heldhaftig sterven of je kinderen te eten geven? Sjostakovitsj zag in dat hij heel heldhaftig kon sterven door te weigeren toe te geven aan de machthebbers, maar dat deze machthebbers na zijn dood even makkelijk de waarheid een draai zouden geven zodat hij nog steeds niets bereikt had. Sterker nog, hij zou alles verloren hebben. Want niet alleen hij, maar ook zijn familie en naaste vrienden zouden er dan aan moeten geloven. En wat heb je er dan uiteindelijk mee bereikt? Helemaal niets. Het vervelendste moment in zijn leven was toen hoe moest liegen over wat hij van Stravinsky vond. De man voor wie hij zo’n bewondering had, moest hij tegen zijn zin in afkraken. Toch deed hij dat in het openbaar. Later vroeg hij zich af: wat is nou beter? Sterven en daarmee iedereen in het onheil meeslepen maar toch niet hebben toegegeven aan de zin van de overheersers, of toegeven en daarmee wel je gevoel voor eigenwaarde verliezen maar tenminste wel zorgen dat je vrouw en kinderen thuis te eten hebben? In *The Noise of Time* komt Sjostakovitsj tot de conclusie dat het makkelijker is om even heel heldhaftig te doen, en moeilijker om een leven lang laf te zijn en te zorgen voor je familie.

Conclusie

De levens van de twee kunstenaars Livius en Sjostakovitsj vertonen enkele overeenkomsten die te maken hebben met het bestuur van hun staat. Beiden leefden onder een dictatuur. Maar hun verdere leefomstandigheden waren zeer verschillend. De verschillen tussen beide kunstenaars lijken groter te zijn dan hun overeenkomsten. Livius en Sjostakovitsj verschilden zeer van mening over het doel van hun werk en over de normen en waarden ten aanzien van hun werk.

Voor Sjostakovitsj is het duidelijk: hij hechtte meer waarde aan het welzijn van zijn familie dan aan zijn eigenwaarde. Hij was bereid te blijven leven voor zijn familie.

Livius schreef zijn boeken opdat mensen weer zouden terugkeren naar de oude normen en waarden, de traditionele zeden van gematigdheid, soberheid en samenhang. Onderdeel daarvan is vaderlandsliefde, en de bereidheid om te sterven voor je vaderland.

Het werk van Sjostakovitsj is beïnvloed door de heersende dictator. Livius probeerde vooral de staat te beïnvloeden met zijn werk en de dictator te helpen om zijn staat in te richten.

Bronnenlijst

1. <http://s3.eu-central-1.amazonaws.com/desingel-media/a1ib000000AI6eXAAT.pdf>
2. <http://www.daanadmiraal.nl/Articles/shostakovich-10.htm>
3. De tekst over Livius bijgeleverd bij het pensum